

УДК 338.43:504

ЕКОЛОГІЧНІСТЬ І ЗРІВНОВАЖЕНІСТЬ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

І. Черевко, к. е. н., доцент

Львівський національний аграрний університет

Черевко І. Екологічність і зрівноваженість сільського господарства

Представлено результати дослідження проблеми органічного поєднання екологічного та зрівноваженого розвитку сільського господарства, показано розуміння сутності екологічного сільського господарства як максимально толерантного способу його ведення щодо навколишнього природного середовища та основні засади сталого і зрівноваженого розвитку екологічного сільського господарства, основою якого є органічне сільське господарство. Наведені результати аналізу основних тенденцій розвитку екологічного сільського господарства у світі. Визначено передумови й перспективи розвитку екологічного сільського господарства в Україні, його чинники та умови.

Ключові слова: екологічне сільське господарство, органічне сільське господарство, зрівноважене сільське господарство.

Cherevko I. Ecologility and sustainability of agriculture

The main results of agriculture ecological and sustainable developments organic combination investigation are presented in this article. The understanding of ecological agriculture essence as the maximally tolerant way of its realization regarding to natural environment is shown as well as some main principles of sustainable and stabile development of ecological agriculture on the base of organic agriculture. The results of analysis of main tendencies of ecological agriculture development in the world are given. Conditions and perspectives of ecological agriculture development in Ukraine as well as its factors are estimated.

Key words: ecological agriculture, organical agriculture, sustainable agriculture.

Черевко І. Екологічність и урівноваженість сільського господарства

Представлены результаты исследования проблемы органического сочетания экологического и уравнивающего развития сельского хозяйства. Показаны понимание сущности экологического сельского хозяйства как максимально толерантного способа его ведения по отношению к окружающей природной среде и основные принципы устойчивого и уравнивающего развития экологического сельского хозяйства, основой которого является органическое сельское хозяйство. Приведены результаты анализа основных тенденций развития экологического сельского хозяйства в мире. Определены предпосылки и перспективы развития экологического уравнивающего сельского хозяйства в Украине, его факторы и условия.

Ключевые слова: экологическое сельское хозяйство, органическое сельское хозяйство, уравнивающее сельское хозяйство.

Постановка проблеми. Увесь цивілізований світ сьогодні шукає реальні шляхи для подолання неспроможності навколишнього природного середовища асимілювати негативні наслідки життєдіяльності людини. Один із напрямів – розвиток екологічного безпечного сільського господарства, основою якого є органічне землеробство, що об'єктивно має низку переваг як найбільш толерантне щодо довкілля [1, с. 13]. Проблема полягає в пошуку причин, які гальмують ро-

звиток органічного сільського господарства на засадах його зрівноваженості та обґрунтування основних заходів, необхідних для елімінації цих причин з метою підвищення рівня екологічності та зрівноваженості аграрної сфери в Україні як вагомому шляху до зміцнення продовольчої безпеки країни.

Використано дані статистичних збірників і наукових публікацій вчених, які займаються проблемами екологізації та зрівноваженості сільського господарства. Доступні матеріали

опрацьовано за допомогою таких загальнонаукових методів дослідження, як аналіз і синтез, індукція і дедукція, монографічний, історичний і логічний, а також спеціальних методів економічного дослідження – індексного, порівняння, рядів динаміки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам розвитку аграрного природокористування, екологізації аграрної сфери економіки та формуванню екологічно збалансованого зрівноваженого сільського господарства присвячено праці таких відомих учених, як О. Балацький, І. Бистряков, В. Борисова, С. Дорогунцов, В. В'юн, Л. Гринів, О. Попова, В. Трегобчук, М. Федоров, О. Царенко та ін. Безпосередньо органічним землеробством як основою екологічного сільського господарства займаються С. Антонець, В. Артиш, Т. Глушко, М. Кобець, М. Кропивко, М. Шичула, С. Милованов, М. Михно, В. Писаренко, П. Писаренко та ін. Зокрема, П. Т. Саблук і В. Я. Месель-Веселяк зазначають, що “основою підвищення ефективності виробництва в АПК та доходів сільського господарства є зростання технологічного рівня аграрного виробництва, впровадження ресурсозберігаючих та екологічно чистих технологій” [2, с. 4]. Науковець А. Берлач визначає органічне сільське господарство як сертифіковану систему управління веденням аграрного виробництва, яка використовує енерго- та ресурсоощадливі технології і базується на мінімальному використанні механічного обробітку ґрунту та синтетичних речовин, вилученні з процесу виробництва генетично модифікованих організмів [3, с. 226], що є досить близьким до істини, оскільки без сертифікації визнати виробництво та його продукцію органічними чи екологічними немає змоги. На думку В. Артиш, органічне сільське господарство – це багатофункціональна агроекологічна модель виробництва [4], що є цілком абстрактним і неконкретним визначенням. Конкретнішим і ближчим до реального розуміння суті органічного сільського господарства є підхід А. Лук'янової, за якою воно передбачає такий метод ведення, коли захист рослин здійснюється переважно препаратами натурального походження, використовуються органічні добрива, а застосування отрутохімікатів і стимуляторів росту рослин, гормонів і антибіотиків забороняється [5, с. 22]. Проте най-

більш адекватним розумінням сутності органічного сільського господарства є те, що закладене в термін Organic Agriculture Міжнародною федерацією органічного руху (International Federation of Organic Agriculture Movements – IFOAM) ще понад тридцять років тому і згідно з яким під органічним сільським господарством розуміється таке, яке максимально толерантне до навколишнього середовища. Згідно з визначенням, органічне агровиробництво об'єднує всі сільськогосподарські системи, котрі підтримують екологічно, соціально та економічно доцільне виробництво сільськогосподарської продукції, в основі яких лежить урахування родючості ґрунтів як найважливішого елемента успішного виробництва [6, с. 121]. Причому у Франції, Італії, Португалії, Швейцарії, Австрії та країнах Бенілюксу використовується термін “біологічне сільське господарство” (Biological Farming), у Данії, Німеччині, Швеції, Норвегії та іспаномовних країнах – “екологічне сільське господарство” (Ecological Farming), а у Директиві ЄС 2092/91 від 24 червня 1991 року, що регулює правила органічного агровиробництва та маркування органічної продукції і продуктів харчування закріплені всі три терміни (“органічний”, “екологічний”, “біологічний”) та їх вживання в всіх офіційних документах Європейського Союзу щодо органічного сільського господарства [7, с. 42]. Тобто, у світовій практиці розуміння суті органічного екологічного сільського господарства окреслилося й має відповідний рівень втілення.

Постановка завдання. Динамічність ситуації результатів дослідження безпосереднього вирішення завдань в сільському господарстві загалом створює широке поле для наукових досліджень, зокрема щодо зрівноваженого розвитку галузі і сільських територій, економічно ефективного господарювання та екологічно безпечного використання природних ресурсів.

Виклад основного матеріалу.

Концепція сталого і зрівноваженого розвитку сільського господарства

Сільськогосподарську діяльність, орієнтовану на дотримання екологічної безпеки, можна називати екологічно спрямованим сільськогосподарським виробництвом, яке передбачає економічно ефективне господарювання за одночасного зменшення негатив-

них наслідків останнього для навколишнього природного середовища і сприяє зрівноваженому розвитку сільських територій.

У світовій практиці екологічно спрямоване сільське господарство розглядають як:

➤ органічне (біологічне, екологічне) виробництво, яке здійснюється на основі застосування біологічних підходів та обмеження інтенсифікації технологій виробництва продукції [8, с. 26];

➤ компромісне виробництво, яке здійснюється на основі низькозатратних і адаптивних підходів типу LISA (low-input/sustainable agriculture – низькозатратне підтримуюче сільське господарство) [9], біоінтенсивне міні-землеробство (Biointensive Mini-Farming), біодинамічне землеробство (Biodynamic Agriculture), ЕМ-технології (Effective Microorganism Technologies) [10];

➤ сільськогосподарське виробництво, що здійснюється на основі певних правил – Кодексів належної (BAP – Best Agricultural Practice) та доброї сільськогосподарської практики (CGAP – Code of Good Agricultural Practice), які регулюють явища нітратного, фосфорного та інших забруднень довкілля, Добрих умов сільського господарства та навколишнього середовища (згідно з Директивою ЄС 1782/2003/ЄЕС), Спільних стандартів Доброї фермерської практики (згідно з Директивою ЄС 1257/1999/ЄЕС) тощо;

➤ поєднання процесів сільськогосподарського виробництва із природоохоронними заходами середовищевідтворювального характеру (підсів до сільськогосподарських культур рослин, що входять до харчового ланцюга місцевої фауни) [11, с. 106].

Спільним є максимальне підвищення рівня “органічності” (від – *органічний*) сільського господарства за рахунок зменшення його “хімічності” і на основі цього – досягнення максимального рівня зрівноваженості. При цьому під зрівноваженістю маємо на увазі відповідність сільськогосподарського виробництва умовам навколишнього природного середовища і потенціалу асимілятивної спроможності останнього щодо негативних наслідків господарювання. Крім того, форми прояву екологічного сільського господарства об’єднують також можливості за їх допомогою досягати спільних цілей – зниження чи попередження забруднення навколишнього природного середовища хімічними речови-

нами, що можуть застосовуватися за конвенційного варіанта сільськогосподарського виробництва; зменшення інтенсивності виснаження ґрунтів та рівня їх деградованості; поліпшення здоров’я населення.

Концепція *сталого і зрівноваженого розвитку* (англ. – *sustainable development*) набула настільки широкого вжитку, що досить часто використовується стосовно до сільського господарства, де вона вилилася в концепцію “*сталого і зрівноваженого сільського господарства*” (англ. – *sustainable agriculture*) [12, с. 49]. Ця концепція передбачає:

➤ цілковито зорієнтовану працю у сільському господарстві не лише на виробництво продукції і реалізацію загальносуспільної місії сільського господарства та сільських територій, а й спрямовану на самореалізацію в процесі праці;

➤ ощадливе і безпечне використання природних ресурсів;

➤ відповідальність за наслідки господарської діяльності – етичне й естетичне ставлення до праці;

➤ обмеження обсягів виробництва відповідно до місткості екосистем, а також оптимізацію поєднання рослинництва і тваринництва;

➤ обмеження застосування засобів виробництва, що підвищують його продуктивність;

➤ збереження всіх функцій ґрунтів як основи функціонування сільського господарства;

➤ ціни на сільськогосподарську продукцію, які враховують економічну та екологічну “правду” [13, с. 4].

Інтегральною частиною сталого і зрівноваженого сільського господарства є система екологічного сільського господарства, основною метою якого є прагнення до підвищення біологічної активності ґрунту через внесення органічних добрив, дотримання науково обґрунтованих сівозмін і раціональної агротехніки, що обмежує мінералізацію органічної матерії. “Екологічне сільське господарство означає цілком нову сільськогосподарську культуру і етику, посилення зв’язку процесу господарювання із силами та енергією природи, збільшення частки ручної праці, розвиток рослинництва і тваринництва на природній основі” [14, с. 28]. “Екологічне сільське

господарство характеризується іншою технікою виробництва. Воно також є емансипацією сільського господарства від помилкової і широко розповсюдженої у світі стратегії розвитку... Екологічне сільське господарство емансипує сільське господарство від поширених в обігу доктрин, за якими до сільського господарства потрібно щораз більше застосовувати зовнішні витрати енергії, хімії та техніки..." [15, с. 16].

Тобто можна сказати, що екологічне сільське господарство є своєрідною "прикладкою" до сільського господарства, метою якого є створення середовища та економічно зрівноваженої сільськогосподарської системи [13, с. 6]. Основою екологічного сільського господарства є органічне землеробство і органічне тваринництво.

Вимоги до органічного землеробства, сформовані Федерацією органічного руху України [16, с. 38-40], охоплюють такі моменти: здійснення виробництва на екологічно чистих землях та відповідно обстежених ґрунтах; застосування безпестицидних технологій вирощування культур; здійснення ґрунтозахисного обробітку ґрунту під усі культури важкими широкозахватними дисковими боронами і культиваторами на глибину посівного ложа до 5 см, використання кільчасто-шпорових котків, зернових пресових сівалок або сівалок прямої сівби з мульчуванням ґрунту поживними рештками; заборону застосування синтетичних мінеральних добрив, генетично модифікованих організмів, радіаційно опромінених насіння й меліорантів; використання видів і сортів рослин, адаптованих до ґрунтово-кліматичних умов і стійких проти шкідників і хвороб; максимальну мінімізацію обробітку ґрунту; проведення захисту посівів від шкідників і хвороб за допомогою агротехнічних, профілактичних заходів та мікробіологічних препаратів; надання державних дотацій на закупівлю екологічно чистої органічної продукції для дитячого лікувального та профілактичного харчування і сертифікацію продукції на екологічну; державну сертифікацію органічного землеробства на екологічну чистоту продукції; здійснення торгівлі екологічно безпечною органічною продукцією у спеціальних магазинах.

Основою органічного тваринництва є гармонізація відносин між землею, рослина-

ми і тваринами на базі фізіологічних і психологічних потреб тварин і годівлі якісними органічними кормами, де мінімум 10% від поживності належить покривати за рахунок добре структурованих грубих волокон, що містяться в сінні, соломі, сінажі з високим вмістом сухої речовини, а також комфортно і безстресового утримання тварин із дотриманням зоогігієнічних вимог без використання хімічних алопатичних препаратів і застосування штучного запліднення та дотримання вимоги постійності персоналу.

Розвиток екологічного сільського господарства у світі

В Європі екологічне сільське господарство розвивається зі 70-х років ХХ століття. У 1985 році у 15 країнах Європейського Союзу на 100,3 тис. га сільськогосподарським виробництвом відповідно до засад екологічного сільського господарства займалося близько 6,3 тис. сільськогосподарських підприємств (і домогосподарств). У 1990 році площа для екологічного сільського господарства зросла до 312,5 тис. га, а кількість виробників у цій сфері – до 14,8 тис., тобто практично у два рази [12, с. 50].

Прийняття у 2004 році десяти нових країн до грона членів ЄС спричинило збільшення площі екологічного сільського господарства ще на 692,9 га, тобто на 13,1%, а кількість залучених до цієї сфери діяльності господарств зросла на 10,4 тис., тобто на 7,2%, внаслідок чого у 2006 році площа екологічного сільського господарства становила 6,7 млн га, що означало практично сімнадцятиразове її збільшення порівняно з 1990 роком, а кількість відповідних виробників – 176 тис., тобто десятиразове збільшення за аналогічний період [12, с. 51]. Найбільшу площу під екологічним сільським господарством у 2006 році мала Італія – 1 млн га, тобто 9% сільськогосподарських угідь країни та 17,2% екологічного сільського господарства країн-членів ЄС [17, с. 123]. Лідером у цьому русі є також Австрія – 361 тис. га, тобто 14,2% екологічно використовуваних сільськогосподарських угідь країн-членів ЄС [12, с. 51].

Зацікавленість у розвитку екологічного сільського господарства зростає в цілому світі – понад 37 млн га сільськогосподарських земель сьогодні зайняті під органічним виробництвом, що перевищує площу Німеччи-

ни. На цій площі господарює 1,8 млн виробників органічної продукції, що забезпечує обсяг світового продажу органічних продуктів у 60 млрд доларів США [18, с. 14]. Лідером за обсягом органічного ринку є США – саме в цій країні споживання органічної продукції є найбільшим [19, с. 20]. Окреслена тенденція стосується не лише заможніших ЄС і США, а й багатьох країн, що розвиваються. Для них екологічне виробництво означає передусім шанси розвитку дрібних і бідних сільськогосподарських виробників, зайнятість і використання надлишку робочої сили на селі, покращання рівня самозабезпечення локальних ринків продовольства, нові багатообіцяючі напрями експорту до високо розвинутих країн [20-22].

В Європі загалом частка екологічного сільського господарства за площею сільськогосподарських угідь становить 1,4%, у країнах ЄС зокрема – 3,9%. У Північній Америці цей показник складає лише 0,6%, Південній Америці – 0,9%, в Австралії та Океанії – 2,6%, а в середньому у світі – 0,7% [12, с. 52]. У Європі наразі є чотири країни, де понад 10% усіх сільськогосподарських угідь знаходиться під органічним сільським господарством: Ліхтенштейн (29,8%), Австрія (15,9%), Швейцарія (11,1%), Швеція (10,8%). Найбільші площі такого сільського господарства мають Іспанія (1,1 млн га), Італія (1 млн га), Німеччина (0,9 млн га). Серед, серед найближчих країн – сусідів України – Польща (314 тис. га) та Чехія (341,6 тис. га), чому значною мірою сприяє Міжнародна федерація сільськогосподарського органічного руху (IFOAM), створена в 1971 році з метою посередництва між державами, виробниками і споживачами органічної екологічно безпечної продукції, яка на сьогодні об'єднує понад 750 організацій у понад 100 країнах світу [23, с. 142].

Передумови і перспективи розвитку екологічного сільського господарства в Україні

За даними Федерації органічного руху, на кінець 2011 року ринок споживання органічних продуктів в Україні збільшився у грошовому обчисленні до 5,1 млн євро і щороку його зростання становить понад 100% [18, с. 14]. Загальна площа сертифікованих земельних угідь під органічним агровиробництвом в Україні перевищує 270 тис. га. За 2002 – 2010 роки кількість сільськогосподар-

ських підприємств, які ведуть сертифіковане органічне виробництво, зростає із 31 до 142 од., а показник середнього розміру вітчизняного органічного господарства стрімко знизився – з 5304,8 до 1903,0 га, тоді як середні розміри органічних ферм у країнах ЄС становлять 30-50 га, а в Польщі – навіть 23 га [6, с. 122, 126]. Уже сертифіковані в Україні перші тваринницькі ферми, однак їх поки що обмаль, оскільки вимоги до органічного тваринництва дещо жорсткіші, ніж до рослинництва: вони передбачають забезпечення тварин кормами без консервантів і стимуляторів росту, без збудників апетиту, облаштування безстресових умов утримання й транспортування, заборону на використання гормонів та антибіотиків; є особливі вимоги і до боєнь [24, с. 13].

Проблема полягає в тому, що в Україні наразі практично відсутня мережа магазинів, які б спеціалізувалися лише на органічній продукції, а в наявних кількох спеціалізованих закладах представлено продукцію переважно іноземного походження, та ще й в основному – несертифіковану. Цей недолік стосується і Інтернет-магазинів “органічної та натуральної” продукції (“Екошик”, “Торгівельний дім органік. ера”, “Здорові продукти”) [24, с. 16]. Та й займатися просуванням органічних продуктів харчування в Україні зараз немає кому – громадські організації не мають для цього достатніх коштів, а без грошей ніхто працювати зараз не бажає, тому єдиним виходом із ситуації наразі є прямиї продаж органічних харчів їх виробниками і власна пропаганда.

Через брак офіційних статистичних даних, що спричинено відсутністю законодавчого закріплення самого поняття “органічного продукту”, експерти “на око” визначають, що до 60% органічної продукції, виробленої в Україні, експортується – переважно це сировина: зернові, бобові, олійні культури і дикороси (сировина для трав'яного чаю, ліків тощо) [24, с. 14].

Розвиток екологічного органічного сільського господарства в нашій державі стримує відсутність відповідної законодавчої і нормативно-правової бази, ефективної системи державної підтримки та стимулювання розвитку галузі в зазначеному напрямі [23, с. 143]. На законодавчому рівні в Україні термін “органічне сільське господарство”

практично не закріплений, оскільки запропонований проект Закону України “Про органічне виробництво” Президент України відхилив. Уже понад десять років намагаємося, поки що безрезультатно, сформувати законодавчу базу для органічного виробництва [18, с. 14]. Можливо тому реальна допомога держави в розвитку екологічного сільського господарства наразі є недостатньою. Зокрема, фінансування державної програми “Збереження відтворення та забезпечення раціонального використання земельних ресурсів” проводиться у вкрай малих обсягах: на 2010 рік під неї планувалося лише 470 тис. грн, що майже у 20 разів менше, ніж передбачалося у 2007 та 2008 роках [25, с. 29].

У нашій державі екологічне органічне сільське господарство має реальні шанси для того, щоб стати вагомим чинником розвитку сільського господарства взагалі в напрямі зрівноваженого розвитку. Характерними рисами українського сільського господарства є значна частка в ньому родинних індивідуальних дрібних господарств, відповідні ґрунтово-кліматичні умови, значні запаси дешевої робочої сили на селі, відносно низький рівень застосування хімічних засобів внаслідок нестачі необхідних коштів у виробників сільськогосподарської продукції. Ці риси значною мірою визначають можливу експансію екологічного сільського господарства в країні. Крім того, великі перспективи для розвитку екологічного сільського господарства в Україні можна побачити в зростаючому усвідомленні негативних наслідків інтенсифікації сільського господарства для якості життя та стану навколишнього природного середовища, в зростаючій частці споживачів із розвиненими екологічними перевагами, у повільному, але неухильному процесі створення системи дистрибуції та промоції екологічних продуктів харчування та побутового вжитку, поєднанні екологічного сільськогосподарського виробництва із розвитком агротуризму. Попри все в структурі аграрної державної політики можна зауважити певні кроки щодо сприяння розвитку екологічного сільського господарства, які, на жаль, поки що переважно формальні, але навіть у такому вигляді та у такій формі мають позитивне значення.

Значний позитивний вплив на розвиток екологічного сільського господарства може

мати окреслена в Україні тенденція до збільшення кількості крупних сільськогосподарських підприємств типу агрохолдингів – продукція експортоорієнтованого органічного сільського господарства у цих підприємствах має значні і досить реальні перспективи виходу на зовнішні ринки. Проблема полягає лише в розробці заходів щодо підвищення рівня зацікавленості цих підприємств у зазначеному напрямі сільськогосподарського виробництва через створення відповідних сприятливих умов для експорту їхньої продукції.

З метою інтенсифікації подальшого розвитку екологічного сільського господарства доцільно розробити відповідну Державну програму, яка б максимально враховувала положення Основних напрямів державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів і забезпечення екологічної безпеки [26], а також Концепції збалансованого (сталого) розвитку агроєкосистем в Україні на період до 2025 року [27] і Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року [28]. Основою Державної програми розвитку екологічно спрямованого сільського господарства може бути Програма розвитку органічного сільськогосподарського виробництва, що передбачає поширення практики економічно ефективного органічного сільськогосподарського виробництва та збільшення обсягів споживання його органічної продукції населенням країни і спрямована на підтримку як обсягів виробництва органічної продукції, так і її вітчизняних виробників.

Висновки. Зростання попиту на екологічно безпечні продукти харчування органічного походження є тенденцією, характерною для всіх регіонів світу. Джерелом сировини може бути і практично є органічне сільське господарство, суть якого полягає в здійсненні виробничого процесу у цій галузі з найвищим ступенем толерантності до навколишнього природного середовища, що досягається максимальним обмеженням застосування неорганічних чинників росту й розвитку рослин і тварин.

Органічне сільське господарство за своєю суттю є основою екологічного сільського господарства, альтернатив перспективам розвитку якого немає і об'єктивно бути не мо-

же, що зумовлюється загрозою глобальної екологічної катастрофи, яка насувається на людство і не має меж у вигляді державних кордонів.

Масштаби екологічного сільського господарства як у розвинутих країнах, так і в тих, що розвиваються, з року в рік зростають швидкими темпами. Значною мірою це відбувається завдяки реальним діям урядів цих країн.

Україна, маючи практично всі необхідні природні й досить потужні економічні передумови для розвитку органічного сільського господарства як основи екологічного сільського господарства, не може похвалитися

значними темпами такого розвитку, причинами чого є відсутність необхідної реальної допомоги держави, розвинутої ринкової інфраструктури зазначеного сектору сільського господарства, системи контролю за дотриманням необхідних вимог і параметрів, обов'язковості сертифікації технологій та продукції.

Важливість і значення розвитку екологічного сільського господарства в Україні дедалі більше зростатимуть в міру загострення об'єктивної необхідності підвищення рівня продовольчої безпеки країни в контексті зрівноваженого розвитку її сільських регіонів.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК

1. Малькова К. Переваги органічного виробництва / К. Малькова // *Аграрний тиждень*. – 2008. – № 15 (059). – С. 13.
2. *Стратегічні напрями розвитку агропромислового комплексу України* / за ред. П. Т. Саблука, В. Я. Меселя-Веселяка. – К. : Інститут аграрної економіки УААН, 2002. – 389 с.
3. Берлач В. А. Правове визначення органічного сільського господарства в Україні / Н. А. Берлач // *Держава і право*. – 2009. – № 46. – С. 225-230.
4. Артюхи В. І. Управлінські аспекти розвитку виробництва екологічно чистої продукції в сільському господарстві України / В. І. Артюхи // *Науковий вісник Національного аграрного університету*. – 2006. – № 102. – С. 242-247.
5. Лукьянова А. Н. Экологическое сельское хозяйство: актуальные проблемы развития / А. Н. Лукьянова // *Аналитический вестник Совета Федераций*. – 2003. – № 21. – С. 21-25.
6. Дудар О. Т. Розвиток органічного агровиробництва в Україні / О. Т. Дудар // *Економіка АПК*. – 2012. – № 3. – С. 121-126.
7. Олексієнко А. О. Органічне сільське господарство в структурі економіки природокористування / А. О. Олексієнко // *Агросвіт*. – 2012. – № 5. – С. 41-43.
8. Jacobsen B. T. *Organic farming and certification* / Jacobsen B. T. – International trade centre UNCTAD WTO. – 2002, December. – 125 p.
9. *Soil Facts. LISA: Current Status and Future Outlook [Electronic resource]*. – Mode of access : <http://www.soil.ncsu.edu/publications/Soilfacts/AG-439-07>.
10. Кобець М. І. Органічне землеробство в контексті сталого розвитку Проект ПРООН UKR/00/005 “Аграрна політика для людського розвитку” [Електронний ресурс] / М. І. Кобець. – К., 2004(5). – № 5. – Режим доступу : <http://www.biolan.org.ua/?mod=pubs>.
11. Ковальова О. В. Програмно-цільовий підхід до управління еколого-спрямованим сільськогосподарським виробництвом / О. В. Ковальова // *Економіка АПК*. – 2008. – № 2. – С. 105-110.
12. Klos L. *Rozwój rolnictwa ekologicznego w Polsce po wstapieniu do Unii Europejskiej* / L. Klos // *Rolnictwo w kontekście zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich*. – Szczecin : *Economicus*, 2010. – S. 48-65.
13. Juskiewicz W. *Znaczenie rolnictwa ekologicznego w kontekście idei zrównoważonego rozwoju* / W. Juskiewicz // *Zrównoważony rozwój w teorii i praktyce*. – Wrocław : Wyd. Naukowe we Wrocławiu, 2006. – S. 3-7.
14. Alt F. *Agrarwende jetzt. Gezunde Lebensmittel für alle* / F. Alt. – München, 2001. – 366 s.
15. Vogtman H. *Okologiszte Landwirtschaft* / H. Vogtman // *Bundesministerium für Umwelt. Naturschutz und Reaktorischerheit Okologie.-Grundlage einer nachhaltigen Entwicklung in Doutschland*. – Bonn-Bad Godesberg, 1977. – S. 11-18.
16. Артюхи В. І. Система вимог до технологій вирощування органічної продукції / В. І. Артюхи // *Економіка АПК*. – 2011. – № 5. – С. 37-41.

17. Willer H. *The World of Organic Agriculture. Statistics and Emerging Trends. International Federation of Organic Agriculture Movement (IFOAM) / H. Willer, Y. Minou. – Bonn Germany and Reserch Institute of Organic Agriculture FiBL, Frick, Switzerland, 2008. – 236 p.*
18. Михно М. Органічне беззаконня / Михно М. // *Агромаркет*. – 2013. – № 1. – С. 14.
19. Михно М. Світ органічний / М. Михно, М. Бровинська // *The Ukrainian Farmer*. – 2012. – № 5. – С. 20-22.
20. Scialabba N. El Hage. *Organic agriculture and food security / El Hage N. Scialabba // Materiały konferencji międzynarodowej FAO. – Rzym, 2007. – S.154-159.*
21. Vaidya S. *Organic farming offering opportunity of income security among small farmers of India / S. Vaidya, S. Partap // Materiały konferencji międzynarodowej FAO. – Rzym, 2007. – S. 123-127.*
22. Willer H. *The current status of organic farming in the world – focus on developing countries / H. Willer, M. Yussefi // Materiały konferencji międzynarodowej FAO. – Rzym, 2007. – S. 47-50.*
23. Письменська О. А. *Розвиток органічного сільського господарства в Європі / О. А. Письменська // Економіка АПК. – 2012. – № 2. – С. 141-144.*
24. Михно М. *Україна органічна / М. Михно // The Ukrainian Farmer. – 2012. – № 5. – С. 13-18.*
25. Безус Р. М. *Еколого-економічні аспекти розвитку органічного агровиробництва / Р. М. Безус, О. В. Бухало // Агросвіт. – 2012. – № 8. – С. 27-29.*
26. *Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів і забезпечення екологічної безпеки : затв. Постановою Верховної Ради України від 5.03.1998 р. №188/98 ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi.*
27. *Концепція збалансованого (сталого) розвитку агроecosystem в Україні на період до 2025 року : затв. Наказом Міністерства аграрної політики України від 20.08.2003 №280 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : uazakon.com/document/fpart88/idx88535.htm.*
28. *Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року : затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 19.09.2007 №1158 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi.*

